

Etkinlikler - Modernleşme, Şehir ve İmparatorluk

Zeynep Çelik

Modernleşme ve imparatorluk kavramlarının geliştirilmesi açısından bakıldığında, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu arasında -eşit roller oynamamış olmalarıyla birlikte- ciddi bir alışveriş olduğu görülür. Bu konunun kronolojik çerçevesinde, Fransa'nın Cezayir'i işgal tarihi olan 1830 - aynı dönemde 1830'ların sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat reformları yaşanacaktır- ve dünya düzeninin değiştiği bir ana tarih olan 1914 esas alınabilir.

İmparatorluk ve modernlik fikirlerinin kolonilerde merkezlerden daha açık seçik geliştirildiği kanısındayım. Bu nedenle Osmanlı'nın Arap eyaletleriyle Fransa'nın Kuzey Afrika kolonilerinin şehirlerini incelemenin önemli olduğunu düşünüyorum.

Çalışmam Osmanlı ve Fransa imparatorluklarına karşılaştırmalı bir çerçevede bakmayı hedeflemekle birlikte, bugünkü konuşmamda Osmanlı İmparatorluğuna ağırlık vereceğim.

Uzun bir süreçte bir ana nokta olan Tanzimat'ın yaşandığı Osmanlı İmparatorluğu'nda, merkeziyetçilik önemli bir kavramdır. Osmanlı, hiçbir yabancı gücün direkt kontrolünde değildir, belli bir politik bağımsızlık taşır. Bu politik bağımsızlık, modernizasyon kararlarında çok önemlidir. Ancak, dünyada Avrupa hegemonyasının hâkim olduğu bir dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun işi yine de zordur; zira bir Osmanlı modernliği tanımlanması, Avrupa'ya cevap verilmesine, açıklama yapılabilmesine de bağlıdır.

1869 tarihli Vatandaşlık Kanunu, "reayadan tebaaya geçme" aşamasında önemli bir aşamadır. Bu aşamada, "Osmanlılık" kavramı anahtarlardan biridir. Bu dönemde, örneğin Mısır ve İran'da da modernleşme hareketleri olmakla birlikte kısıtlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise reformlar bütün kurumları kaplamış ve her tarafa yayılmış durumdadır. Abdülhamid'in Panislamizm politikası da, yine merkezde sultanın olması itibarıyla Osmanlılıktan çok da farklı değildir. Arap ülkelerine yönelmemde, Abdülhamid'in Panislamist politikasının önemli bir rolü vardır. Bunu sadece ideolojik bir rol olarak değil, çeşitli boyutlarıyla da ele almak gerekir. Örneğin Arap eyaletlerine dönme çabası dahilinde, Halep ve Şam liman şehirleri üzerinde direkt kontrol kurmak arzusuyla, Arap eyaletlerine Anadolu ve Rumeli'den çok daha fazla yatırım yapılır bu dönemde.

Tanzimat dönemi, modern devlet mekanizması bürokrasisinin kurulması dönemidir ve büyük bir düzenlemeyle birlikte gelir. Bu durum, mekân düzenlemelerine de yansır ve şehirler için çok büyük bir önemi vardır. Yeni kentsel mekânların üretilmesinde büyük bir değişiklik olur ve bölgedeki bütün şehirler bundan etkilenir; özellikle de Abdülhamid döneminde bir patlama yaşanır. 1920'de yayımlanmış Büyük Britanya Foreign Office'in bir raporu, Halep, Şam, Beyrut ve Kudüs gibi belli başlı şehirlerin ekipmanını, yani geniş yollar, modern binalar, aydınlanma gibi unsurlarını oluşturarak Abdülhamid'in buraları Abdülhamid Türkiye'sinin "en medeni " eyaletleri yaptığını dile getirerek dönemi özetler.

Bu dönemde, İmparatorluk isyanlar ve savaşlarla sarsılmaktadır. Dolayısıyla düzenli meydan görünümünün arkasındaki karmaşıklıkla düşünmekle, düzen kavramına yeni bir anlam katılabilir.

İstanbul'da çıkan reformları İmparatorluğun çeşitli yerlerinde uygulamakla görevli olan valilerden Trablusgarp Valisi İbrahim Paşa, 20. yüzyılın tam başında görevini şöyle özetler: Yönetim sıkı bir disiplinle çalışmalıdır. Bir reform programı uygulanmalıdır. Zaptiye yeniden düzenlenmelidir. Eğitim kamu işleri ticaret ve ziraat yeniden yönlendirilmelidir. Kamu düzeni sağlanmalı, her yerde adalet, disiplin ve düzen olmalıdır.

Bu genel çerçeve içinde birkaç ana tema söz konusudur. Bunlardan ilki, bölgesel enfrestüktür inşası, imparatorluğu fiziksel olarak bütünleştiren bir olaydır. Karayolları, köprüler ve kanallar inşa edilmiş, limanlar yeni ihtiyaçlara göre düzenlenmiş, posta ve telgraf sistemi kurulmuştur. Bütün bu uygulamaların temeli Tanzimat sonrası merkezleşme projeleridir. Eyaletlerin birbirine bağlanması, hepsinin İstanbul'a, başkente bağlanması amacı güdülür ki bu da bir yerde devlet otoritesinin her tarafa iyice yayılması anlamına gelir. Daha da ötesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünyaya entegrasyonu da bu enfrestüktür sayesinde sağlanır. Örneğin Hindistan'dan İngiltere'ye gidecek bir telgraf veya tren Osmanlı topraklarından geçmek zorundadır.

Enfrestüktür projeleri içinde özel bir yer tutan Hicaz demiryolu, 1 Mayıs 1900 tarihinde, Abdülhamid'in doğum gününde ilan edilir. Amacı Şam'ı Mekke'ye bağlamak olan projenin ilk rasyonelasyonu hacı kolaylaştırmaktır. Bu demiryolu hattının Müslüman mühendislerin yer alacağı, inşaatında sadece Müslüman işçilerin çalışacağı, sadece Müslümanlardan toplanan paralarla yapılan bir kutsal hat olması hedeflenir, sonuçta böyle olmaz. Ancak yine de bu tür bir girişim ideolojik olarak ilginçtir. Din ile teknolojiyi bir araya getiren bir çözüm aranmasının altında askeri ve politik nedenler mevcuttur.

[Osmanlı demiryolları Fransızların Cezayir-Tunus hattıyla karşılaştırıldığında, çok ilginç bir fark ortaya çıkar. Fransızların bu hattı yerli halka yönelik değildir; tamamen ekonomik amaçla inşa edilmiştir. Tamamen Avrupa'dan kolonilere yerleşmiş olan kimselerin refahına yöneliktir.]

Hicaz demiryolu üzerine görsel malzeme zengindir. Örneğin *Servet-i Fünun* dergisinin projeye ilişkin özel sayılarında, Hicaz demiryolu üzerine haritalar yayımlanır. Yine aynı dergide, fotoğraflarla projenin gelişme aşamaları sistematik olarak takip edilmiştir. Projenin modernliği, gazetenin bu "fenni" sunuşuyla el ele gider. Demiryolunun köprüleri, yolları üzerine çok sayıda albüm de yayımlanmıştır. Tren istasyonları, projenin önemli bir parçasıdır. Medine şehrinin tren istasyonu gibi önemli binalarla birlikte, yol üstünde küçük istasyonlar da yer alır; bütün bunlar fotoğraflarla belgelemiştir.

İkinci tema, şehirlerin dışında inşa edilen yeni mahalleler ve şehirlerin içinde açılan yeni yollar. Örneğin Trablusgarp şehrinde, şehir surlarının dışına 1860'lardan itibaren yerleşme başlar ve geniş yollar açılır. Bu faaliyet, "Haric-i surda yapılan yollar sayesinde şehir günden güne tevsî ve terakki etmiştir." sözleriyle anlatılır. Yine bir Avrupalı seyyah da, bu yerleşmeden "modern bir görünümü olan yerleşme" diye bahseder. Bir diğer küçük örnek olan Yafa şehrinde, şehrin surları istimlak edilip kalesi yıkılarak bir alan açılmış, buraya hükümet konağı ile saat kulesi inşa edilmiştir.

Şam şehrinin, "kibar ailelerinin" oturduğu Salihîye mahallesi ızgara planıyla yapılmış bir yerleşme olarak görülür. Ayrıca, Şam'ın eski şehrinin batısında 1860'lardan başlayarak büyük bir gelişme olur. Büyük caddeler açılır, Barada nehrinin kıyıları düzenlenir. *Servet-i Fünun* bu görüntüyü "İki sıra ağaçlarla müzeyyen meşhur cadde tarif ve tefsirle bitirilemeyecek letafettedir" sözleriyle tarif eder.

Üçüncü konu, Arap eyaletleri şehirlerinde açılan meydanlar ve bu meydanlara yerleştirilen anıtlardır. Bunların pekçoğu teknik gelişmeleri kutlar. Örneğin, Hayfa'da İstasyon meydanındaki anıt Hicaz demiryoluna ve telgrafa, Beyrut'ta Sahat el-Sur meydanındaki çeşme ve Şam'da Merce Meydanındaki anıt yine telgrafa adanmıştır.

Dördüncü konu, genellikle meydanların etrafında veya yakınında inşa edilen kamu binalarıdır. Başlıcaları hükümet konakları, saat kuleleri, karakollar, adliye binaları, postahaneler, askeri kıışalar, hastahaneler, okullar, oteller, bankalar olan ve çeşitli mimari usluplarda yapılan bu binalar şehirlerin imajlarına oldukça önemli değişimler getirir.

Beşinci konu, emperyal ikonografiyi tamamlayan -ve Hobsbawm'un "yeni gelenekleri" arasında yer alan- törenlerdir. Osmanlı İmparatorluğu fikri, temel atma ve inşaatların tamamlanması gibi özel olaylarda ve düzenli bir şekilde şehir meydanlarında törenlerle pekiştirilmiştir. Şehir mekanları üniformalar, bayraklar, bandolar, ve marşlarla donatılmıştır.

Henüz çok başlarında olduğum bu araştırmada şimdiden bazı ciddi sorunlarla karşı karşıya geldim. Konuşmamı bunlardan birkaçı ile bitireceğim.

- Osmanlı İmparatorluğunun "kolonyal" bir politikası var mıdır? Osmanlı İmparatorluğundaki gelişmelerin paralelleri Fransa'nin Kuzey Afrika kolonilerinde de mevcuttur. Fakat, bu benzerliklerin ardında önemli farklar yatar. Benzerlikler, farklar, ve iki imparatorluk arasında bu konudaki fikir alışverişi nedir?

- Metodoloji ve belgeler açısından, Osmanlı ve Fransız arşivleri arasındaki farkların karşılaştırmalı bir çalışmaya getirdiği güçlükler. Yine, buna bağlı olarak, literatürdeki dengesizlikler. Örneğin, seyahatnamelerin Fransa'da iyice yerleşmiş olmasına rağmen, bizde bu dönemde yeni ve az olmaları.

- Osmanlı İmparatorluğunda çalışan mimar ve mühendisler hakkındaki bilgilerin ve mimari konusundaki tartışmaların nisbeti azlığı...

- Osmanlıların Fransız hakimiyetine girmiş eski eyaletleri (Tunus ve Cezayir) konusundaki sessizliği. Kuzey Afrika şehirlerine Fransızların yaptığı modernleşme müdahaleleri göz önüne alındığında, bu sessizliğin nasıl bir anlam taşıdığı...